

ТРАНСФОРМАЦИЯ НА НЯКОИ ТРАДИЦИОННИ ОБИЧАИ ОТ РАЗЛОЖКАТА КОТЛОВИНА

ас. д-р Данаил Атанасов

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Резюме: В текста ще се разгледат принципи на видоизменяне на фолклорната култура. След Освобождението на България настъпват някои процеси на трансформация на традиционната култура от патриархалното селско общество към градския тип култура (официална култура). Ще изложя информация от моите теренни проучвания, свързани с старата празнична и танцова традиция. Голяма част от празниците в календарната и семейна обредност или изчезват, или се трансформират. Ще анализирам типичните за Разлога¹ обичаи, които носят белези на старинна обредност, причините за тяхната трансформация и устойчивост, въпреки бързо променящите се условия на живот, характерни за периода след Освобождението.

Ключови думи: трансформация, традиция, хоро, празници, теренни проучвания.

TRANSFORMATION OF SOME TRADITIONAL CUSTOMS FROM THE RAZLOG VALLEY

Assistant Professor Danail Atanasov PhD

Southwest University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad

Summary: The text will examine principles of modification of folklore culture. After the Liberation of Bulgaria, some processes of transformation of the traditional culture from the patriarchal rural society to the urban type of culture (official culture) took place. I will present information from my field research related to the old feasts and dance tradition. A large part of the holidays in the calendar and family rites either disappear or are transformed. I will analyze the customs typical of Razloga, which bear the marks of an ancient rite, the reasons for their transformation and persistence, despite the rapidly changing living conditions characteristic of the post-Liberation period.

Key words: transformation, tradition, choro, holidays, field, studies.

¹Разлога - всички населени места, които влизат в общините: Разлог, Банско, Белица, Якоруда и Добринище.

Когато се говори за *трансформация* на традиционните празници и обичаи днес се има предвид промяната на цялостния комплекс от вярвания, време, участници и място на изпълняване. Всички примери в текста са доказателство за запазване на отделни елементи от старата традиция. Причините за това са от различно естество – историческо, географско, социално-битово и др. Традиционните празници в Разлошката котловина претърпяват най-голяма промяна в периода след 40-те години на XX в. с навлизането на официалната култура от градски тип (прекарването на електричество в селищата, появата на ТКЗС, радио точка, хранителен магазин, универсален магазин и др.). „Традиционните календарни празници и обичаи, създадени от нашия народ, са тясно свързани с неговия семеен и стопански живот. Те отразяват неговия мироглед, и се характеризират със своята многофункционалност – религиозно-магическа, очистителна, познавателна, социална, естетическа, развлекателна, и т. н.“ (Цветков 2000: 16). Разлога на кратко е територията, която е оградена от планините Рила, Пирин и Родопи. Това високо котловинно поле обхваща градовете Разлог, Банско, Белица, Якоруда, Добринище и всички села в техните землища. Населението е смесено от българи християни, българи мюсюлмани, роми. Този регион от Югозападна България е популярно място за туризъм не само заради географското си разположение и красива природа, но и поради отношението на местното население към редица традиционни практики, свързани с календарни празници и обичаи като: Водици², Сурва³, Бабинден, Гергьовден, Байрам и др. Това отношение на коренното население привлича все повече хора от различни краища на страната, които имат за цел да наблюдават традиционните обичаи, макар и трансформирани през погледа и усещането за света на съвременното общество.

„Значимостта на традиционната музикално – танцова култура се откроява най-напред при нейното описание и изследване по научен път“ (Гаров 2019: 2). „След Освобождението, в България се засилва организираното събиране на народната поезия, а през 20-те и 30-те години на XX в. и събирането на народната музика“ (Божкова 2020: 1350). От проучванията на изследователите, минали през тази територия от края на XIX и XX век, може да добием представа за старата традиция на патриархално селско общество. „Събирането на емпиричния материал в Югозападна България от страна на българските учени и фолклористи започва по-късно. След Берлинския конгрес (1878 г.) тези земи остават под османска власт чак до 1912 г., което обяснява по-късните

² Водици – тридневен комплекс от празници, чества се на 6,7 и 8 януари.

³ Сурва – така местното население нарича Нова година или Васильовден.

изследвания на региона.“ (Атанасов 2023: 44). Под термина *стара традиционна култура* имам предвид годините до Освобождението или най-късно до 40-те години на миналия век. След този период се наблюдава трансформация от патриархално селско общество към официалната култура (култура от градски тип). Малко след Освобождението на Разлога започват да текат процеси на трансформация. „В традиционната култура се наблюдават множество обичаи и празници, свързани със здравето и благоденствието на хората, животните, земята – най-вече всичко онова, което прави живота им по-добър. Тези обреди и обичаи осмислят и подреждат целия годишен цикъл. На повечето от тях се е изпълнявало някакъв тип хоро – обредно или просто за забавление. Присъщо за отминалите времена е играенето на хоро на песен, ситуациите, когато са се събирали ергените и момите по седенки⁴ или врътки⁵ със социално-практически характер.“ (Атанасов 2023: 87).

В текста ще се разгледат няколко основни периода от развитието на фолклорната култура, които бележат промяна в живота на хората и от там трансформирането на целия цикъл от празници и обичай свързани малко или много с обредно ходене, танцуване или игра. Най-старият период обхваща годините до Освобождението и малко след тях. Вторият период е белязан с идването на новата власт след 1944 г. до 1989 г., а последният е от 1989 г. до днес, който асоциираме със съвременната традиция. Пищното честване на празниците е характерно за съвременната традиция. За пример може да се посочат няколко празника от различни градове в котловината като Сурва в Разлог, Байрам в Якоруда, Гергьовден в Якоруда и Добринище и др. Общото между всички тези обичаи днес е голямото празнично мегданско веселие като кулминация на празника, както и празничното танцово шествие, което най-често стига до площада, разкръстницата⁶ или някое широко място, подходящо за развитието на голямото хоро.

⁴ Седянка – това най-често са моментите, когато са се събирали моми и ергени на едно място. Най-често е присъствала и възрастна жена, за да следи за реда. На тези седенки работят, плетат, чешат вълна, изработват лашници и др. Често момите били посещавани от ергените. На тези сбирки момчетата си набелязвали коя мома да си вземат. Една част от моите информатори-жени са крадени точно от седянката, както е примерът с Лилка Николова Сланчева от с. Годлево, родена 1931 г.: „една група ергене кат ме товариха, та през реката, удавиха ме, гола вода се истраших там, дека ме неча“.

⁵ Врътки или врътка е вид люлка, която се е правела в миналото. На врътките са се събирали моми и ергени, песли са и са играели хора. Това е характерно за помашкото население на котловината. При християните съответствието е седянка.

⁶ Разкръстница – така местното население нарича мястото, където се събират четири улици на кръст (най-често там е широко и равно място, което става за развиване на голямото мегданско хоро.)

„Днес един от най-големите празници, на които може да се наблюдава хорото в Разлог, е Сурва или Васильовден – 1 януари. Това е време от годината, когато всички махали от града и някои съседни села се приготвят да посрещнат Нова година“ (Атанасов 2023: 93). До тридесетте години на ХХ век **Сурва** се чества по махалите, а не както е днес – всички да се събират на площада в строго определен ред, разказват респондентите. „Отношението на местното Разложко население относно празника Сурва до средата на ХХ век остава непроменено – в него участват само мъже, ергени. Жените навлизат след 40-те години на миналия век“ (Атанасов 2023: 95). Днес в празника участие взимат всички хора. Традицията да участват само ергените отдавна е изчезнала. В съвременния вид на празника едни от най-важните персонажи често се изпълняват от жени, първи ерген, първа мома, пръв чауш. Ако в миналото тези персонажи са спомагали за гладкия преход на момчето към неговото възмъжаване и възприемане от общността като достоен, то днес те отдавна са изгубили смисъла и значението си. „От голяма важност в патриархалното общество, а и дори още по-назад във времето е било всеки човек да умее да танцува, да е на хорото, за да може да стане част от общото цяло“ (Моралиева 2021: 4). Хорото се оказва доста по-устойчиво от персонажите на Сурва. Дори и в модерното време то стои в основата и кулминацията на празника. Придвижването от различни части на населеното място и махали става единствено с хоро под съпровода на зурни. Музикалният съпровод играе много важна роля по отношение на празника и неговото протичане. „В Югозападна България образци на традиционното инструментално изпълнителство все още са част от регионалната фолклорна култура“ (Кръстев 2020: 10 – 11). Зурната със своя силен звук и мобилност на зурнаджийската формация улеснява протичането на карнавалните танцови шествия, типични за Сурва.

Днес най-често се изпълняват хората – *Правото* с тритактова микроформа, понякога с движение на хорото само напред; *Ширто* в най-обикновения вариант на изпълнение; *Четворно*, както го наричат в Разлог (*Сватбарското*, *Напред-назад*, *Правото* с подскок и др.) Специфичното при изпълнението на тези хорà е развитието на макроформата на хорото. Този процес е от ранна утрин до късния следобед, та дори и цял ден понякога, както е характерно за по-старинните пластове на фолклорната култура. Всички от изброените хорà се изпълняват и като танцово шествие, и като водено хоро. Когато местното население играе, много често свъртат опашката на хорото по специфичния за региона начин. Често срещан вариант е – „Опашкарят може да стигне най-отпред чак до водача, след което да обърне танцуващите в обратна посока и когато

се получи така наречената *змиевидна опашка*, завърта танцуващите към центъра на хорото, навивайки ги в кръг. По време на изпълнението на змиевидната опашка танцуващите изпълняват едномотивния вариант, а при върха на хорото танцуващите може да играят и двумотивния“ (Атанасов 2023: 149). Тази опашка се изпълнява и при трите по-горе споменати хорà. *Правото* и *Четворното* са част от по-старата традиционна култура. *Ширтото* навлиза сравнително късно в танцовият репертоар – след седемдесетте години на ХХ век, споделя един от моите респонденти Кирил Максев. Днес в репертоара на махалите може да се наблюдават освен споменатите хорà, също и да се играе *Джангурица*, *Гайда аваси*, *Турски мари* и др.

Друга специфика по отношение на цялостната трансформация е интересът на изследователите медиите и телевизията. „След заснемането на първата Нова година в Разлог⁷ празникът се променя, става по-мащабен. „Ама от тога почна вече фного да се обличаа и кукерите, сигурно таа година горе-долу е било педесет и първа“ (Елена Коцакова). Заснемането на Новата година и Бабинден оказват влияние върху самия празник и върху отношението на местното население към собствената им култура.“ (Атанасов 2023: 102). Вниманието от страна на Медиите възбужда интереса на местното население към собствената култура и подпомага стремежа за неговото развитие през годините.

Още един специфичен пример за трансформация на празник е **Бабинден**. В миналото в празникът участват само жени. Днес в Разлог се чества на 21 януари по стар стил. Жените, които са се сдобили с рожба през изминалата година, се събират в дома на жената, изродила децата им. Правят го с цел да я даруват за здраве и берекет, както и да засвидетелстват своето уважение. „Поливат с вода ръцете на бабата, подаряват ѝ най-различни дарове според възможностите на семейството – шамия (кърпа), престилка, най-често в по-ново време се подарява кърпа и сапун. Нарича се за здраве и благоденствие на бабата, а тя от своя страна нарича също за здраве – „сполай ти, невесто, да порасне голямо, да дочакам с вас заедно да го изучиш, да го ожениш, да стане голям човек“. Пожеланията също са за много бабинчета⁸, ако е момче, се казва „да нарасе като бор“, ако е момиче – „да е тънка и висока като трепетлика“ и т.н.“ (Атанасов 2023: 89). В

⁷<https://www.youtube.com/watch?v=YR28umiZ7LM>, https://www.youtube.com/watch?v=4GK0_TSyLBs, <https://www.youtube.com/watch?v=8ZylzNBVMi0>, линкове към най-старите видеоматериали, свързани с честването на Сурва в Разлог. На втория и третия линк са снимани покойният бай Благо Татарски и неговият баща Иван Татарски.

⁸ Бабинчета – това са родените през изминалата година деца, друга срещана дума е годиначе.

миналото по време на празника най-често жените са пеели и играели хоро на песен. Днес обредното танцуване е заменено със съпровода на зурни и тъпани и не е в дома на бабата акушерка, а на площада, където се събират всички с новородени деца. Преди години задяването на новороденото се приема като привилегия и чест за свекървата, но днес много често срещано явление е детето да се заиграе на хорото от друга жена. Вече не се полива на бабата или жената, помагала при израждането. Поливат с вода на главния доктор на акушеро-гинекологичното отделение. И тук, както при Сурва, голямо влияние оказва филмът, сниман специално за Бабинден. „След отпадането на този обред от традиционната култура поради промените в социалния живот на хората, той започва да се прави в болницата в град Разлог. Във филма на Регионалния телевизионен център – Благоевград по случай Бабинден в Разлог (1981) е представен и старинният модел на празника и неговите порядки, и съвременният, който в по-ново време се изпълнява в болничното отделение“ (Атанасов 2023: 89). Хората, които най-често се играят на площада, са *Правото*, *Ширто* и *Разложкото*.

Водици също е един от празниците, при които е възможно да се проследят причините за неговата трансформация през годините. Възрастните жени – баба Мария Махлиева, баба Ленка (маленка), баба Рада, разказваха за обичая Водици от първо лице. Раждани през 30-те години на миналия век, те бяха последните *водичарки*, участвали в естествената среда на празника. Той започва на 6 януари. Това съвпада с края на Мръсните дни (*поганни дни*). Момите се събират, за да си припомнят песните, които се изпълняват само на Водици. Участничките са момичета на възраст от 13 до 16 години. Това е пример за моминска инициация, имаща за цел отново да подреди общността. Затова в миналото е било много важно да се знаят песните и да се умее да се играе хоро. Ако не може и не участва в обичая, тя не е част от прехода, за който се вярва, че след участието си има право да се задоми, да бъдат искана или крадена.

Рано сутринта след Ивановден, когато водата е осветена и кръстът е хванат, момите обикалят от къща на къща, пеят песни за здраве и берекет на всички в семейството: стопанин, стопанка, син, дъщеря, малко дете (новородено), ерген, мома и др. Интересното в случая освен песните, които са със специфична мелодия, е това, че момите играят и пеят. Не изпълняват водено хоро на верига, а играят игра на прът. „Водичното хоро може да бъде разгледано като игра от типа по единична или по двойки игра на лазарката. В случая хората на песен, изпълнявани по време на Водици, се играят от малко на брой моми: пет-шест, в хват за пояс, играейки един мотив вдясно и вляво на

принципа на огледалната симетрия. Този мотив се изпълнява на три различни мелодии, като при всяка от трите еднотивната обредна игра изглежда по различен начин, въпреки че танцовата лексика е една и съща“ (Атанасов 2023: 168). Празникът остава непроменен до средата на XX век. След промяната в живота на хората, в чисто битов аспект, обичаят спира да съществува. Той продължава да се изпълнява и пресъздава единствено в Читалището от културни дейци и то след осемдесетте години на двадесети век. Една от причините да се помни и до днес отново е интересът от страна на изследователите и заснемането на филм за Водици през 1985 г. „Възстановени, от тогава до днес те се помнят и се предават от поколение на поколение заедно с песните от обичая като част от съвременната традиционна култура на село Добърско“ (Атанасов 2023: 168). Обичаят се трансформира и превръща в официалният празник на селото, но смисълът и значението му се видоизменят. Днес, на първия ден от тридневния комплекс от празници – Йордановден, в селото се прави концерт на площада с участието на местните групи от Читалището. В концертната програма винаги се включват водични песни.

Празникът, който днес е най-почитаният през годината, и който вече не е част от традиционната култура, защото функцията му е друга, е **Гергьовден**. За него е характерен обичаят топене на китки (*топене на белези*), който е широко разпространен в цяла България. В някои региони се нарича *топене на пръстените* и се чества на 1 Януари. В Разлога се чества на Гергьовден – 6 май, и е част от пролетно-летния цикъл. Специфичното при него е, че се изпълнява както от българите християни, така и от българите мюсюлмани. В Якоруда *топенето на белези* се е превърнало в повод за голям празник. Аналогично на по-горе споменатите обичаи, завършекът, кулминацията на празника е на площада, където се извиват празничните мегдански хора. В миналото Гергьовденския обичай свързваме с гадаене, наричане за здраве и благополучие, коя мома кой момък ще вземе. Функцията на обичая отново е свързана с подреждането на хаоса, с новия живот и плодородието. Днес, изчистен от всякаква обредност, се е превърнал в най-големият празник за българите християни, така както за мюсюлманите е Байрам. Характерно за съвременната традиция на Гергьовден не са люлките от миналото, на които ергените залюляват своите моми, защото това е един от малкото моменти в които могат да комуникират, а събирането на общността и веселието. В Якоруда е често срещано мюсюлманите да празнуват наравно с християните и обратното. Има известни разлики при протичането на празника между Добринище и Якоруда. В Добринище топенето на китките се извършва по махалите, след което всички минават през църква и чак след това се събират на площада, за да играят хора. В Якоруда днес

това не се наблюдава – „Полагането на китките ставаше на площада. В центъра беше поставена иконата на Свети Георги. За всяка от махалите беше поставен кюп, в който всеки от махалата би могъл да остави китка. Кюповете имаха табелка с името на съответната махала“ (Атанасов 2023: 122). След късния следобед се изваждат от кюповете, а не както е било характерно – още преди изгрев слънце. В миналото се е вярвало, че докато се берат определените билки, от които ще се направи китката, не се говори, за да може тяхната сила да бъде по-голяма. Символиката за брането и поставянето на китките в кюповете в деня преди Гергьовден не се спазва. Днес Гергьовден свързваме с голямото мегданско хоро и всеобщо веселие.

В селищата от Разложката котловина има тенденция голяма част от празниците да се изпълняват на площада, а не както е било в миналото – на определените за даден обичай места. Аналогичен е и случаят с честването на **Байрам**. Ако в миналото по време на Байрам са се правили *врътки* (*веселии*), днес кулминацията на празника отново е голямото мегданско хоро. „По време на Байрама, по думите на интервюираните, в миналото са се правели *врътки*⁹ или *веселии*. „На какво викаш веселии?“ – „Е каде се веселааше младите, врътка се казваше. На един дерек се слагаше една врътка дълга, младежите върте, момите са се накачили на врътката и те пеея и се върте“ (Атанасов 2023: 107–108). Принципът на *врътката* е същият, какъвто е и при гергьовденските люлки, там най-често се задяват моми и ергени. Днес *врътки* не се правят, на Байрам най-често се събират младежите за да играят хорà. При някои от моите наблюдения забелязах, че играещите българи мюсюлмани са предимно деца или юноши. Възрастните рядко се включват в хорото, повечето време гледат. Тези наблюдения са предимно в селата и махалите по високите части на Северозападните Родопи – в селата Орцево, Бунцево, Конарско, Черешово, Пашови, Биковци Бабяк и др. Типично за съвременното протичане на празника е да се събере цялата рода, но вкъщи, не навън и не по врътките. Привечер всички се събират на най-широкото място (площада), където има музики. Рядко срещано явление е хората да се събират просто, за да се играят хорà. Обикновено хорото обслужва обряда или даден обичай. При младото помашко население се наблюдава организирането на музики (оркестър, който най-често се състои от един

⁹ Врътки или веселии – това е люлка, която се изработва специално от ергените. Направена е от един вертикално забит в земята кол (стреджер) и един по-дълъг, който лежи хоризонтално върху забития в земята. Хоризонталният е с дължина 5–6 метра. От едната страна е момата, а от другата страна е ергенът. Момчето завърта врътката и след като я засили достатъчно, се качва и той. Това са моментите, в които населението на селото или махалата по време на празници се събира, въртят се моми и ергени, пеят се песни и се играят хорà.

клавир и един певец), събират пари, за да извикат оркестър, само за да се наиграят на хора. „В село Орцево често младежите събират пари за музики, като единствената цел е просто да играят хорà. Днес много рядко можем да наблюдаваме млади хора, които се събират просто за да играят, без да участват в някаква читалищна дейност, танцов клуб или формация. Това отношение към танца или хорàта, което не е присъщо за съвременните млади хора, наблюдавах в Бабяшките махали на Байрам, на абитуриентски бал или просто на музики“ (Атанасов 2023: 109). Интересно е, че по тези високопланински села и махали няма работещи хореографи или танцови школи. В някои дори няма Читалища или административни сгради, в които да се помещават подобни прояви. Танцуването на хоро е важна и съществена част от живота на помашкото население. Танците, които се срещат днес по време на Байрам, абитуриентски бал или музики, най-често са *Правото*, *Турски мари (Назлънкиното)*, *Ширто*, *Ситната*, *Пашовското*. Освен кулминация, хорото се е превърнало в повод за празник.

Днес в Разлога се наблюдава едно унифициране на традиционните обичаи. Все по-голяма част от празниците придобиват характерния за Сурва в Разлог облик. Голямото мегданско веселие преобладава в повечето празници. Интересно е, че в повечето случаи макроформата на хорото се развива по старинния модел в продължение на часове, без да се играят различни вариации на самите хорà. Динамиката на изпълнение не идва от честата смяна на микроформата, а от изпълнението на специфичните за региона връх и опашки, които придават различен облик на хорото при самото му изпълнение. Традиционните обичаи от миналото са изгубили обредния характер и се развиват според съвременните тенденции и разбиране за празник. Въпреки това трябва да се приеме фактът, че фолклорната култура търпи постоянно развитие. Тя се формира и трансформира от редица фактори, свързани с благосъстоянието на обществото.

Със своите обичаи и традиции, географско разположение и състав на населението в Разложката котловина продължават да текат процеси на трансформация. Интересът и участието в традиционните празници нараства все повече, особено сред младите хора. Наблюдава се и стремеж към запазване на някои стари обичаи (възстановяване на част от обредните костюми при *чауша* на Сурва и носене на *чучулка* по време на целия празник; поставяне на китките преди залез слънце и тяхното изваждане преди изгрев на Гергьовден в Добринище и др.). Днес някои от тези обичаи от миналото, някога имащи за цел да омилостивят природата, да осигурят плодородие, да осмислят живота и да внесат ред в патриархално селско общество са оцелели до днес, макар и трансформирани. Тази промяна е плод на много и различни социално-битови норми, свързани с развитието

на официалната култура. Общото между всички тях е синкретичната връзка с обредното танцуване или мегданското веселие. В Разлога е запазена традицията да се танцува хоро на всеки празник. Хорото е неизменна част от съвременната култура на котловината.

Библиография

1. **Атанасов, Данаил** 2023: Танцовата култура на Разложката котловина. София. Издателство „Логис“.

2. **Божкова, Верка** 2020: Танцовият фолклор от началото на XX век до сформирването на професионалните фолклорни ансамбли. International Journal Knowledge: Institute of Knowledge Management. Scientific papers, vol. 43. 6. Pp. 1205 – 1371. Skopje.

3. **Гаров, Георги** 2019: Хореографски структури и фолклорен танц. (Някои аспекти в творчеството на фолклорните ансамбли). E – Journal VFU. Варна: Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“. Раздел „Изкуства и Дизайн“, бр. 12.

4. **Кръстев, Петьо** 2020: Инструментални стилове във фолклорната музика на Югозападна България: традиция и обновление. София. Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.

5. **Моралиева, Пламена** 2021: Роля на хорото за посвещаване и приобщаване на човека в общност: В e-Journal VFU ВСУ „Черноризец Храбър“.

6. **Цветков, Николай** 2000: Танцовият фолклор на Петрич. Петрич.

Респонденти

Атанас Орозов – роден в гр. Разлог , председател на НЧ „15.09.1903 – 1909 г.“. Разлог.

Ариф Куньова – родена в село Черешово 1943 г.

Велина Кулина – родена в гр. Разлог 1975 г.

Катя Станкова – родена в гр. Якоруда 1952 г.

Калина Пишерова – родена в гр. Добринище 1945 г.

Кирил Максев – роден в гр. Разлог 1934 г.

Мехмед Еланчев – роден в гр. Якоруда 1961 г.

Мехмед Куньов – роден в село Черешово 1941 г.

Мария Махлиева – родена в село Добърско 1932 г.

Елена Коцакова – родена в гр. Разлог 1936 г.